

Ἀναγνωρίζω ὅτι εἶναι πολὺ τολμηρό, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού τόσο προτιμᾶ καὶ ἀναζητᾶ τὶς στερεὰ ἐξακριβωμένες πληροφορίες καὶ λεπτομέρειες, νὰ ἐπιχειρῶ νὰ παρουσιάσω τὸ Σωκράτη. Τὴν ὥρα πού ἔχω καὶ ἐγὼ καθαρὴ συνείδηση ὅτι ἡ φυσιογνωμία τοῦ Σωκράτη εἶναι, ὅπως εἶπεν ὁ V. Brochard⁽¹⁾, καὶ θὰ μένη πάντα γιὰ τοὺς ἐρευνητὲς ἓνα αἰνίγμα πρὸς λύση· ἓνα αἰνίγμα ἀπάνω στὸ ὁποῖο δὲ θὰ εἰπωθῆ ποτὲ ἡ τελευταία λέξη. Ἡ ζωὴ καὶ δράση τοῦ Σωκράτη ἀποτελοῦν, ἀλήθεια, θέμα ἀπελπιστικὰ δύσκολο· σὲ κάθε βῆμα καὶ γιὰ τὸ καθετὶ βάσιμος ἀναπηδᾶ ὁ ἀντίλογος. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ ἀπόλυτα ἐξακριβωμένες πληροφορίες πού διαθέτομε. Τὸ σύνολο τοῦ ὕλικου μας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα δὲν περιέχει κανένα ἱστορικὸ γιὰ τὸ Σωκράτη ἔργο, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τμῆμα — ὅσο περισώθηκε — ἀπὸ τὴν πλούσια καὶ ποικίλη σωκρατικὴ παράδοση. Ἔχομε δηλαδή στὸ βάθος τὸ θρύλο γιὰ τὸ Σωκράτη, ὅπως τὸν ἔπλασαν οἱ θαυμαστὲς, οἱ μαθητὲς καὶ οἱ ἐπικριτὲς του.

Ἡ κριτικὴ τοῦ ὕλικου τούτου, ὑπερκριτικὴ πολλές φορές, ἔχει σήμερα θέσει ἐπὶ τάπητος σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τῆ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σωκράτη, χωρὶς νὰ ἔχη καταλήξει σὲ ὁμόφωνα καὶ ὀριστικὰ συμπεράσματα στὰ περισσότερα σημεία. Ὁ προβληματισμὸς μένει ἀνοιχτός, καί, μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, πληθαίνει ἀντὶ νὰ λιγοστεύη.

1. Tovar A., Socrate, Paris 1954 σελ. 54.

Ἐτόλμησα, μολαταῦτα, νὰ παρουσιάσω τὸ Δάσκαλο, ὅπως μὲ κόπο καὶ στοχασμὸ οἰκοδομήθηκε μέσα μου ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἄλλων καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν. Ἄς προσθέσω ὅτι ὁ Δάσκαλος μὲ παρακολουθεῖ καὶ μοῦ παραστέκεται μὲ τὸν τρόπο τοῦ ἀπὸ τὰ πρῶτα μου βήματα στὸν χῶρο τοῦ πνεύματος. Τὸ ἔργο λοιπὸν ποὺ παρουσιάζω ζυμώθηκε ἀπὸ πολλὰ χρόνια μέσα μου.

Τὴν τόλμη μου ἐβοήθησε ἡ σκέψη ὅτι καὶ ἡ ἐποχή μας ἔχει ἀνάγκη καὶ μπορεῖ πολλὰ νὰ κερδίσει ἀπὸ τὴν ἐπαφή της μὲ τὸ Σωκράτη, ἔστω καὶ ἂν ὁ Σωκράτης ποὺ τῆς δίνομε δὲν εἶναι πέρα ὡς πέρα ὁ πραγματικός Σωκράτης, ὅπως τὸν ἀναζητᾶ, καὶ πρέπει νὰ τὸν ἀναζητᾶ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἄς μὴν εἶναι ἀποπνέει ὁμως τὸ πνεῦμα ἐκείνου καὶ τοῦτο εἶναι τὸ οὐσιαστικό⁽²⁾.

Σύντομα θὰ μιλήσω τώρα γιὰ τὸ τεράστιο θέμα τῶν σωκρατικῶν πηγῶν. Γιὰ νὰ φανοῦν καλύτερα καὶ ἡ φύση τους καὶ οἱ πολλοὶ καὶ ποικίλοι προβληματισμοὶ ποὺ ὀρθώνονται στὸν ἐρευνητὴ. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτῆ μου δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ σημειώσω σὲ ποιὲς πηγές καὶ σὲ ποιά ἐρμηνεῖα τους θὰ στηρίξω κυρίως τὴν παρουσίαση τοῦ Σωκράτη. Μέσα λοιπὸν στὸ κεφάλαιο τοῦτο εἶναι κιόλας τὸ πρῶτο παρουσίασμα τοῦ Σωκράτη μου.

Πενιχρὴ εἶναι ἡ γνώση μας γιὰ τοὺς σοφιστές. Ἀκόμη περισσότερο ἡ γνώση μας γιὰ τὸ Σωκράτη, τὸ στοχαστὴ ποὺ προσδιόρισε ὅσο λίγοι τὴν πνευματικὴ

2. Βλέπε Gigon Olof, Sokrates, Switzerland, 1947, σ. 7 - 68, Die Gestalt des Sokrates als Problem, ὅπου ἀναλυτικὰ ἐξετάζεται τὸ θέμα.

πορεία του ανθρώπου. Τόσο πενιχρή, ώστε να κάνει το Γάλλο φιλόσοφο και ιστορικό της φιλοσοφίας Λέοπ Brunschvicg να λέγη: «Ἡ γνώση μας για τὸ Σωκράτη εἶναι θέμα σωκρατικῆς εἰρωνείας. Τὸ μόνο πού ξέρομε μὲ βεβαιότητα γι' αὐτὸν εἶναι ὅτι δὲν ξέρομε τίποτε» (3).

Πολλοὶ εἶναι οἱ λόγοι τῆς ἄγνοιάς μας. Πρῶτος καὶ κύριος τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἔγραψε τίποτε. Μοναδικό του ἔργο, ἔργο ζωῆς, πού τὸ εἶδε ὡς ἐντολή τοῦ Θεοῦ (4), ἔκρινε ὅτι ἦταν νὰ ἐλέγχει τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους. Μὲ τὸ ἔργο τοῦτο πίστευε ὅτι γίνεταν συνεργάτης τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ἤθελε, ὅπως Ἐκείνος, νὰ γίνεται παντοῦ καὶ πάντοτε τὸ σωστό, τὸ καλό.

Αὐτὸ τὸ πλάτος καὶ αὐτὸ τὸ βάθος ἔδινε ὁ Δάσκαλος στὸ ἔργο του. Ἀνάλογος καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὸ ἐπιτελοῦσε. Ζῆ ὁ Σωκράτης καὶ ἐλέγχει τὴ σκέψη του καὶ τὴ σκέψη τῶν ἄλλων. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖται σ' αὐτό· τὴ σκέψη του τὴν κάνει πράξη, ἔργο, ἀναπόσπαστα δεμένο μὲ τὴν καθημερινή του ζωὴ· ἔργο πού σκοπό του ἔχει νὰ ἐκπνευματώνη τὴν καθημερινότητα τῆς ζωῆς, ἀφοῦ τὴν ὑποτάσσει στὶς πάγιες ἀρχές τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ σωστοῦ (τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ δικαίου).

Ἐπειδὴ ἔτσι βλέπει τὴν ἀποστολή του, γιὰ τοῦτο δὲ γράφει. Γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἑαυτό του τοῦ χρειάζεται ὁ ἐσωτερικὸς ἔμφυχος λόγος καὶ γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἄλλον ὁ ζωντανός, ὁ προφορικὸς, ὁ ἔμφυχος πάλι λόγος, ὄχι ὁ γραπτός. Ἐχομε ἐδῶ τὴ γραμμὴ πού ἀποκαλύπτει τὴν οὐσία τοῦ σωκρατικοῦ λόγου καὶ τὴν ἴδια ὥρα ἐξηγεῖ γιατί ἦ

3. Le progrès de la conscience dans la philosophie occidentale, σ. 4. Τὴν ἴδια γνώμη διατυπώνει καὶ ὁ Karl Joël, (Geschichte der antiken Philosophie I, 731).

4. Πλάτωνος Ἀπολογία 21e, 23b, 28e, 30e καὶ Φαιδων, 60e—61a.

γνωριμία μας με τὸ Σωκράτη ἀποτελεῖ τὸ δυσκολώτερο πρόβλημα ἱστορικῆς κριτικῆς. Ὁ Σωκράτης μόνο στοχάζεται, μιλά καὶ συζητᾷ. Σὰν τὴ μέλισσα ποὺ ἀφήνει τὴ γονιμοποιὸ γύρη στὸ ἄνθος, ἀποδέτει καὶ ὁ Σωκράτης τὸ λόγο του στὴ φροντίδα καὶ στὴν ψυχὴ τοῦ ἄλλου. Ὁ ἔλεγχος, ποὺ ἄγρυπνος τὸν συνοδεύει πάντα, οἰστρολατεῖται ἀπὸ ἓνα ἰδανικό: νὰ κάμη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁμολογὴ μετὰ τὸν λόγο, μετὰ τὴν ἀλήθεια. Μετὰ ἄλλα λόγια θέλει ἡ συνείδηση νὰ ὁμολογῇ πάντα μετὰ τὸν ἑαυτὸ της. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο καλεῖ τὸν καθένα, τὸν ἀνθρώπο γενικά· γι' αὐτὸ τὸ ἔργο πρόσφερε τὴ ζωὴ του θυσία. Στὸ θέμα τοῦτο, ποὺ συνιστᾷ τὴν οὐσία τοῦ σωκρατικοῦ ἔργου, θὰ ἐπανέλθωμε πολλές φορές.

Ἀφοῦ λοιπὸν δὲν ἔγραψε τίποτε ὁ Σωκράτης, εἶναι ἀνάγκη νὰ ζητήσωμε νὰ τὸν γνωρίσωμε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνουν οἱ ἄλλοι στὰ ἔργα τους, καὶ ἀπὸ ὅσα στοιχεῖα δημιούργησεν ὁ θρύλος τοῦ Σωκράτη καὶ διατήρησεν ἢ παράδοσεν, εὐμενῆ ἢ δυσμενῆ.

Ἄφθονες εἶναι οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν αὐτῶν. Δυσχερέστατη ἢ ἐξακρίβωση τοῦ πραγματικοῦ περιεχομένου τους. Ποικίλες εἶναι οἱ πηγές μας, ἀλλὰ κατὰ κανόνα δὲν προέρχονται ἀπὸ ἱστορικὲς ἐργασίες γιὰ τὸ Σωκράτη. Οὔτε ἱστορίες τοῦ ἔργου του, οὔτε βιογραφίες εἶναι. Εἶναι μαρτυρίες θαυμαστῶν, ἀφοσιωμένων μαθητῶν, ἢ μαρτυρίες ἀντιπάλων καὶ ἀρνητῶν τοῦ Δασκάλου. Εἶναι ἀπολογίες, ἢ ἔχουν πανηγυρικὸ τόνο· ἢ εἶναι κατηγορίες μετὰ τὸν λιβέλων. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀποτελοῦν στὸ βάθος ἐρμηνεῖες γιὰ τὸ Σωκράτη. Τὸν δίνουν περασμένο λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τὴ δική τους σκοπιά. Δείχνουν πῶς μίλησε στὴ σκέψη τους, στὴν ψυχὴ τους. Γιὰ τοῦτο κάθε ἐρμηνεία κάποιον ἄλλο Σωκράτη παρουσιάζει. Ἄλλος ὁ Σωκράτης τῶν κυνικῶν, ἄλλος

τῶν μεγαρικῶν, ἄλλος τῶν κυρηναϊκῶν· ἄλλος ὁ Σωκράτης τοῦ Πλάτωνος, ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντος, ὁ Σωκράτης τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἄλλος ὁ Σωκράτης τῶν λιβελογράφων, τῶν σατιρικῶν, τῶν κατηγορῶν.

Ἡ κριτικὴ ἔργο της ἔχει, ἐλέγχοντας καὶ ἀντι-
 παραβάλλοντας τὶς μαρτυρίες, νὰ ἀναζητήσῃ κάτω
 ἀπὸ τὴν ποικιλία τους τὸν πραγματικὸ Σωκράτη. Ἄς
 προσθέσωμε στὸ σημεῖο τοῦτο ὅτι μοναδικὸ φαινόμενο
 στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος, ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ
 τὴν ποικιλίαν του, ἀποτελεῖ τὸ πλῆθος τῶν κινήματων
σκέψεως πού ξεπήδησαν ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ. Ὅλη
 σχεδὸν ἡ μετασωκρατικὴ φιλοσοφία αὐτὸν ἀναγνωρίζει
 ὡς πατέρα της, προπάντων στὸ πρακτικὸ μέρος, τὴν
 ἠθικὴν φιλοσοφίαν. Αὐτὸς θεωρεῖται ἀπὸ ὅλους σχεδὸν
 τὸ ἰδανικὸ πρότυπο ἀνθρώπου· αὐτὸ τὸ πρότυπο τοὺς
 ἐμπνέει καὶ αὐτὸ μοχθοῦν μὲ τὴν σειράν τους καὶ μὲ τὸ
 δικό τους τρόπο νὰ πραγματώσουν καὶ αὐτοί.

Τὸ γεγονός τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι ὁ δάσκαλος ἦταν
 πολὺπλευρος καὶ πολὺπτυχος. Ἔτσι ἄλλη πλευρὰ γοή-
 τευσε τὸν Πλάτωνα, ἄλλη τὸν Ἀντισθένη κ.ο.κ.

Στὴν ποικιλίαν ὅμως τῶν ἐρμηνειῶν συνετέλεσαν
 καὶ ἡ σωκρατικὴ εἰρωνεία, ἡ μαιευτικὴ καὶ ἡ διαλε-
 κτικὴ μέθοδος. Κύριον ἔργο του θεωροῦσε ὁ Σωκράτης
 νὰ κινήσῃ μὲ τὰ μεθοδικά του ὄπλα τὸ συνομιλητὴ
 πρὸς τὸ «γνώθι σαυτόν». Σωστὰ κερδισμένο τὸ «γνώθι
 σαυτόν» ἔπρεπε νὰ καταστήσῃ τὸ συνομιλητὴ ὑπεύθυνον
 συνεργάτην στὴ θήραν τῆς ἀλήθειας. Κεντρισμένος ἀπὸ
 τὴ μαιευτικὴν τοῦ Δασκάλου ἔφερνε τότε στὸ φῶς τὸν
 ἐσωτερικόν του κόσμον. Γεννοῦσε τὴν ἀλήθειαν. Ἦταν
 εὐκόλον νὰ πιστέψῃ ὁ μαθητὴς ὅτι τὰ ἀποτελέσματα
 τὰ ὁποῖα ἔφτανε κατὰ τὴν προσωπικὴν τούτην πείραν
 τοῦ μὲ τὸν Δάσκαλον, αὐτὰ ἀποτελοῦσαν τὴν διδασκαλίαν
 τοῦ Σωκράτη: Νὰ πάρῃ τὸ μέρος γιὰ τὸ ὅλον νὰ δώσῃ

στήν ειδική, τή δική του περίπτωση καὶ στὸ εἰδικὸ νόημά της, τιμὴ καθολική.

Τοῦτο πραγματικὰ παρατηροῦμε στὰ περισσότερα κινήματα πού ἄμεσα ἀφορμήθησαν ἀπὸ τὸ Σωκράτη, τὰ ὁποῖα διαφέρουν μεταξύ τους· κάποτε μάλιστα καὶ ἀντιτίθενται ὅπως οἱ κυρηναῖκοι μὲ τοὺς κυνικούς.

***

Γιὰ νὰ δείξωμε τώρα πῶς ἀντιμετωπίζει ὁ κριτικός ἔλεγχος τὸ πληροφοριακὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ Σωκράτη καὶ σέ ποιά συμπεράσματα καταλήγει γενικά, θὰ ἀρκεστοῦμε νὰ σταματήσωμε σέ μερικὰ οὐσιώδη σημεία καὶ πηγές.

Μιὰ ματιὰ πρῶτα στὸν κυριότερο λιβελογράφο, τὸ μουσικολόγο Ἄριστόξενο τὸν Ταραντῖνο (Δ' αἰώνας). Σωστὸς λίβελος εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὸ Σωκράτη κείμενό του⁽⁵⁾. Ὁ Σωκράτης του, ἓνα ἔλεεινὸ ὑποκείμενο φορτωμένο μὲ ὅλα τὰ ἐλαττώματα καὶ πάθη καὶ κακίες. Γιὰ νὰ παραμερίσωμε τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι ἀρκετό: α) νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ σύγχρονος τοῦ Σωκράτη Ἄριστοφάνης, πού τόσο σατιρίζει τὸ Δάσκαλο στὶς «Νεφέλες» καὶ ἄλλες κωμωδίες του, δὲ λέγει τίποτα ἀπὸ αὐτὰ πού τοῦ καταμαρτυρεῖ ὁ Ἄριστόξενος καὶ β) νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἓνας τέτοιος ἄνθρωπος θὰ ἀσκοῦσε τή γνωστὴ μόνιμη γοητεία στήν ψυχὴ τῶν μαθητῶν του, στήν ψυχὴ ἐνός Πλάτωνος. Δὲν εἶναι ἀνάγκη, νομίζω, νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς πηγές, ἢ τὰ κίνητρα τοῦ Ἄριστόξενου⁽⁶⁾. Ἡ διερεύνηση αὐτὴ θὰ

5. Σωκράτους βίος: *Fragm. 51 - 60* τῆς Συλλογῆς *Die Schule des Aristoteles*, ἐκδ. Frietz Wehrli, Basel 1948 σ. 24 - 26.

6. Βλέπε τὴν ἀδοτηρὴ κρίση γιὰ τὸν Ἄριστόξενο τῶν *Taylor, Plato*, σ. 1., σημ. καὶ *Burnet, Greek philosophy*, I μέρος σ. 153. Βλέπε

μᾶς ἔφερνε ἔξω ἀπὸ τὸ κύριο θέμα μας. "Ἐνα εἶναι βέβαιο, ὅτι ὁ Ἀριστόξενος συνεχίζει καὶ αὐτὸς μιὰ παράδοση, τὴν παράδοση τοῦ σατιρισμοῦ τοῦ Σωκράτη, αὐτὴν ποὺ ἐγκαινίασεν ὁ Ἀριστοφάνης.

Ὡστόσο ὁ Ἀριστόξενος παρέχει καὶ μιὰ πληροφορία ποὺ ἐπιτρέπει νὰ συλλάβωμε ἓνα οὐσιωδέστατο χαρακτηριστικὸ τοῦ Σωκράτη: κανεὶς, λέγει, δὲν ἦταν τόσο πειστικὸς μὲ τὸ λόγο του, ὅσο ὁ Σωκράτης μὲ τὸ χαρακτήρα ποὺ ἀπλωνόταν στὴ φυσιογνωμία του· μὲ ὅ,τι ἰδιαίτερο εἶχε τὸ πρόσωπό του· ἀλλὰ αὐτό, μονάχα ὅταν δὲν ἦταν θυμωμένος· γιατί ὅταν ἀναβε μέσα του τὸ πάθος τῆς ὀργῆς, ἡ ἀσχήμια του γινόταν φρικιαστικὴ· δὲν ὑπῆρχε τότε λέξις, δὲν ὑπῆρχε πράξις ποὺ νὰ μὴ τὴν ἔκανε(7). Ἐπιβεβαιώνει ὁ λιβελογράφος κάτι ποὺ καὶ ἀπὸ ἄλλες πληροφορίες γνωρίζομε, ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του ἤρεμος καὶ ἤπιος ἄνθρωπος. Κατόρθωσεν ὅμως, ὅπως ξέρομε, νὰ γίνῃ ἐξαίσιος τύπος αὐτοκυριαρχημένου ἀνθρώπου. Καὶ ὁδηγός του, στὸ δύσκολο τοῦτο ἔργο, τὸ φῶς ποὺ ἀναπήδησε στὴ συνείδησή του ἀπὸ τὸ «γνῶθι σαυτόν». Ἔτσι πρὶν διδάξῃ τοὺς ἄλλους, δίδαξε καὶ νίκησεν ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του μὲ σκληρὸ ἐσωτερικὸ ἀγώνα. Συνεχῆς ἐσωτερικὴ νίκη εἶναι ἡ αὐτοκυριαρχία του. Ἡ δύναμη ποὺ συγκρατεῖ τὸ ἐσωτερικὸ κύμα, ἡ συγκράτηση καὶ τὴν ἴδια ὥρα αὐτοδέσμευση, ἡ νίκη λοιπὸν τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν ἦταν ἀσφαλῶς ὁ μικρότερος λόγος τῆς γοητείας ποὺ ἀσκοῦσε ὁ Σωκράτης σὲ φλογερὰς ἰδιοσυκρασίες, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀλκιβιάδης(8).

"Ἄς ἔρθωμε τώρα στὴν παλαιότερη εἰκόνα ποὺ

ἐπίσης καὶ τὸ Exkurs 9 τοῦ Sokrates τοῦ Ritter, σ. 79 - 80, καὶ σ. 32 κέ.

7. Πορφύριος, Ἐκ τῆς Φιλοσόφου Ἱστορίας, 2α ἐκδ. Nauck F., X.

8. Βλέπε: Πλάτωνος Συμπόσιον, 215α κέ.

ἔχομε γιὰ τὸ Σωκράτη· αὐτὴν ποὺ μᾶς δίνει ὁ Ἄριστοφάνης στὶς «Νεφέλες» του⁹). Κεντρικὸ πρόσωπο καὶ στόχος τῆς κωμωδίας ὁ Σωκράτης. Οἱ «Νεφέλες» ἀνεβάστηκαν πρώτη φορὰ στὰ 423 π.Χ., ὅταν ὁ Σωκράτης ἦταν 47 ἐτῶν. Τὸ ὅτι ὁ κωμωδὸς ἀπὸ τὸ Σωκράτη ἀντλεῖ ὀλόκληρη κωμωδία, καὶ αὐτὸν ἔχει στόχο, δείχνει ὅτι ὁ Δάσκαλος ἦταν, τότε, διάσημος· ὅτι ἡ παρουσία του καὶ ἡ δράση του εἶχαν ἀπήχηση, προκαλοῦσαν περιέργεια, ἐνδιαφέρον καὶ συζητήσεις. Ἄριστουργηματικὴ εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ κωμωδία τοῦ Ἄριστοφάνη. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ λείπη ἡ πικρία ἀπὸ τὸ γέλιο ποὺ προκαλεῖ, ὅταν ἀναλογίζεται κανεὶς ποιὸς καὶ πόσο ἄδικα σατιρίζεται ὅταν θυμᾶται ὅτι ἡ σάτιρα τούτη εἶχε μοιραῖες ἐπιπτώσεις γιὰ τὸ Δάσκαλο, ὅπως τόσο τὸ τονίζει ὁ Πλάτων στὴν «Ἀπολογία».

Πῶς παρουσιάζει ὁ κωμικὸς στοὺς Ἀθηναίους τὸ Σωκράτη, ἕναν ἄνθρωπο ποὺ κάθε μέρα τὸν ἔβλεπαν καὶ τὸν ἄκουαν στὴν ἀγορά, στὶς στοές, στὶς παλαιστρες, στὰ γυμναστήρια; Σχολάρχης εἶναι ὁ Σωκράτης τῶν «Νεφελῶν»· ἔχει δικό του «φροντιστήριον», ὅπου διευθύνει τὴν ἐργασία μαθητῶν, οἱ ὅποιοι ζοῦν μαζί του, μὲ ὀρισμένο σύστημα κοινοβιακῆς ζωῆς. Ἀσκητικὴ ἡ ζωὴ καὶ αὐστηρὴ ἡ πειθαρχία. Ἀνυπόδητος, κουρελῆδες οἱ μαθητές. Γιὰ νὰ γίνης δεκτὸς στὸ φροντιστήριον, θὰ πληρώσης καὶ θὰ περάσης ἀπὸ

9. Βέλη κατὰ τοῦ Σωκράτη βρίσκομε καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἄριστοφάνη: τοὺς Ὀρνιθες (414 π.Χ.) καὶ τοὺς Βατράχους (405 π.Χ.). Καὶ ἄλλοι σύγχρονοὶ τοῦ κωμικοῦ, ὁ Ἀμειψίας καὶ ὁ Εὐπολις, διακωμῶδησαν τὸ Σωκράτη. Στὶς μαρτυρίες τοῦ Ἄριστοφάνη παρουσιάζεται ἡ ἐξῆς σπουδαία διαφορά: Ἐνῶ ὁ Σωκράτης τοῦ τῶν Νεφελῶν δὲν εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, καθόλου σχεδὸν ὁ πραγματικὸς Σωκράτης, ὁ Σωκράτης ποὺ σατιρίζεται στὶς ἄλλες κωμωδίες του εἶναι ὁ Σωκράτης, ὅπως τὸν ξέρομε, ὁ πραγματικὸς δηλαδὴ Σωκράτης. Τοῦτο βοηθεῖ νὰ συλλάβωμε καλύτερα τὴν πρόθεσιν τοῦ κωμικοῦ στὶς Νεφέλες.

είσαγωγική μύηση. Και τί διδάσκουν ἐκεῖ μέσα; Γεωμετρία, φυσική, ἀστρονομία, μετεωρολογία, γεωγραφία· γιὰ τὰ ὑποχθόνια καὶ τὰ ἔμφυχα ὄντα. Δέχονται ὅτι ἀρχὴ τῶν ὄντων, ἀλλὰ καὶ τῆς σκέψης, εἶναι ὁ ἀέρας· ἀπὸ τῆ δίνη τοῦ αἰθέρα παράγονται ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου. Διδάσκει ἀκόμη ὁ Σωκράτης τῶν «Νεφελῶν» καὶ ρητορική, γραμματική, μετρική, ἀριθμητική. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ αὐτῆ, μετὴν ἀντιλογικὴ μέθοδο μπορεῖ νὰ κάμῃ ἀδικοτὸ δίκαιο λόγο καὶ δίκαιο τὸν ἀδικο. Τέλος ὁ Σωκράτης τοῦ κωμωδοῦ διακηρύσσει ὅτι οἱ νόμοι εἶναι τεχνητοὶ καὶ αὐθαίρετοι¹⁰).

Ὁ Σωκράτης, λέγει ἀκόμη ὁ Ἀριστοφάνης, εἶναι ἄθεος, γιὰτὶ δὲν πιστεύει στοὺς θεοὺς τῆς πατρίδας του. Γι' αὐτὸ θὰ ὑποστῆ τὴν τιμωρία πού τοῦ ἀξίζει. Ἡ κωμωδία τελειώνει μετὴν πυρπόληση τοῦ φροντιστηρίου. Μέσα στὶς φλόγες βρίσκουν τὸ θάνατο ὁ Σωκράτης καὶ οἱ μαθητὲς του.

Κατάπληκτοι μένομε ἀπὸ τὸν τρόπο μετὴν ὁποῖο παρουσιάζει ὁ Ἀριστοφάνης τὸ Σωκράτη.

Ἀπὸ τίς «Νεφέλες» του λείπει ἐντελῶς σχεδὸν ὁ Σωκράτης, ὅπως τὸν ξέρομε σήμερα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Ἀριστοτέλη, τοὺς σωκρατικούς. Ὁ Σωκράτης του, ἀρχισοφιστῆς καὶ πάνσοφος πολυτεχνίτης, ἐνσαρκώνει τὰ ιδεώδη τοῦ Πρωταγόρα, τοῦ Γοργία, τοῦ Ἰππία τοῦ Ἡλείου, τοῦ Πρόδικου ἀπὸ τὴν Κέα. Ἐνσαρκώνει ἀκόμη τίς ιδέες τῶν ἐκλεκτικῶν φυσικῶν, τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη καὶ ἄλλων.

Ἐνοχλεῖ τὸν Ἀριστοφάνη ἡ φιλοσοφία τῶν Ἰώ-

10. Οἱ Νεφέλες πού ἔχομε δὲν εἶναι τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ 423, ἀλλὰ οἱ Νεφέλες ὅπως, μετὰ ἀρκετὰ βαθιὰ ἀναμόρφωση τίς ἀνέβασε ἀργότερα ὁ Ἀριστοφάνης στὸ θέατρο.

νων γενικὰ μὲ τὶς γενικὲς ἐξηγητικὲς θεωρίες τῆς· τὸν ἐνοχλοῦν οἱ ἐπιστῆμες, ποὺ αὐτὲς θέλουν τώρα νὰ εἶναι τὸ κύριο στοιχεῖο τῆς ἀγωγῆς· τὸν ἐνοχλεῖ ἡ ρητορικὴ στῆ μορφή καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ τῆς ἔδιναν οἱ σοφιστές. Στόχος τοῦ συντηρητικοῦ Ἀριστοφάνη εἶναι γενικὰ τὸ νέο πνεῦμα καὶ ὁ νέος ἄνθρωπος ποὺ τὸ πνεῦμα τοῦτο πάει νὰ πραγματώσῃ. Καὶ ὅλα οὐτὰ τὰ σατιρίζει ἀνελέητα στὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη.

Γιατί ὅμως στὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη; Ἡ ἀπάντησις ποὺ δίνεται στὸ ἐρώτημα τοῦτο μᾶς βοηθεῖ πολὺτιμα καὶ στὴν κατανόησις τοῦ πραγματικοῦ Σωκράτη. Ὅπως φαίνεται, ὁ Σωκράτης στὰ νιάτα του εἶχε μὲ πολὺ ζῆλο ἀσχοληθῆ μὲ τὰ θέματα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τῶν Ἰώνων. Τοῦτο δὲ θὰ τὸ ἀγνοοῦσε ὁ Ἀριστοφάνης. Τοῦ ἔφτανεν αὐτὸ γιὰ τὴ σάτιρά του· δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν ἀπογοήτευσίς ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, δοκίμασεν ὁ Σωκράτης ἀπὸ αὐτῆ του τὴν ἀπασχόλησις. Ὅσο γιὰ τὸν ἀρχισοφιστὴ Σωκράτη, ἅς σκεφτοῦμε ὅτι τὴ ριζικὴ διάκρισις ποὺ ἐμεῖς κάνομε σήμερα ἀνάμεσα στὸ Σωκράτη καὶ τοὺς σοφιστές, τὴ χρωστοῦμε κυρίως στὸν Πλάτωνα, ποὺ εἶδε σωστὰ τὴ φιλοσοφικὴ ὑποδομὴ τοῦ ἔργου τοῦ Δασκάλου του. Ὁ Ἀριστοφάνης καὶ πολλοὶ σύγχρονοὶ του ἔβλεπαν καὶ στὸ Σωκράτη ἕναν καινοτόμο ποὺ τοὺς ἐσκανδάλιζε καὶ τοὺς ἐνοχλοῦσε, ὅπως οἱ ἄλλοι, ἕνα σοφιστὴ λοιπὸν ὅπως οἱ σοφιστές, πολὺ ἐνοχλητικὸ μάλιστα. Γιατὶ ὁ σοφιστὴς αὐτὸς μὲ τὶς συζητήσεις καὶ τοὺς ἐλέγχους του, μὲ τὴ σοφιστικὴ του, ὅπως νόμιζαν, ρητορικὴ, τοὺς καλοῦσε νὰ μὴ σκέπτονται, ὅπως σκέπτονταν ἕως τότε.

Ὡστόσο ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 423, ὁ Σωκράτης δὲν ἀπομακρύνθηκε μόνο ἀπὸ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ εἶχε, φαίνεται, ἀνακαλύψει καὶ τὴν ἀποστολή

του. Είχε κερδίσει τὸ «γνῶθι σαυτόν», καὶ εἶχε χαράξει τὸ δρόμο τῆς ζωῆς του, ἓνα δρόμο καταδικό του, πὸν ριζικὰ τὸν διαστέλλει ἀπὸ ὅλους τοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς του καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς σοφιστές. Κύριο ἔργο του εἶχε κιόλας θεωρήσει ὁ Σωκράτης νὰ ἀποκαλύπτῃ, στὸ συζητητῆ του τὴν ψεύτικη αὐτοπεποίθηση ἀπάνω στὴν ὁποία ἐστήριζε τὴ ζωὴ του, τὴ δράση του· νὰ τοῦ δείχνῃ ὅτι δὲ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του· νὰ τὸν καλῇ νὰ στηρίξῃ τὴ ζωὴ του ἀπάνω στὴν ἀλήθεια, ὄχι στὸ ψεῦδος. Μὲ τὴν ἀποστολική του αὐτὴ διάθεση καὶ ἐπιμονὴ ἀνοίγει ὁ Σωκράτης συζητήσεις ἀπάνω σὲ κάθε λογῆς ζητήματα, ἐπιστημονικά, ἠθικά, ὑρησκευτικά, πολιτικά, ἀποσκοπώντας πάντα στὸ γκρέμισμα τοῦ ψεύδους, γιὰ νὰ οἰκοδομηθῇ ἡ ἀλήθεια. Ὅποιος ὅμως βλέπει μόνο τὴν ἐπιφάνεια, ὅποιος περιορίζεται μόνο στὸ γκρέμισμα — τὸ ὁποῖο πάντα ἐνοχλεῖ — δὲν εἶναι δυνατό νὰ συλλάβῃ τὸ βαθύτερο καὶ ἀνακαινιστικὸ νόημα πὸν ἔδινεν ὁ Σωκράτης στὴν αὐτογνωσία, νὰ συνειδητοποιήσῃ τὸν «καινὸν λόγον» του. Ἔτσι εὐκόλα ταυτίζει τὸ Σωκράτη μὲ τοὺς σοφιστές. Αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὸν Ἀριστοφάνη.

Ἡ εἰκόνα τῶν «Νεφελῶν» δὲν περιέχει λοιπὸν τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ ἀπὸ τὸν πραγματικὸ Σωκράτη καὶ τὸ ἔργο του· πόσοι ὅμως εἶδαν σωστὰ τοὺς μεγάλους σύγχρονους τους; Ὁ Ἀριστοφάνης ἔχει στὸ κάτω κάτω τὸ ἐλαφρυντικὸ ὅτι κωμωδία γράφει, μὲ ὀρισμένη μάλιστα πρόθεση, ὄχι μελέτη γιὰ τὸ Σωκράτη. Τὸ Σωκράτη του τὸν χαρακτηρίζουν ἄλλωστε ἰκανότητες πὸν τίς εἶχε ὁ πραγματικὸς Σωκράτης, ἐξυπνάδα, περιέργεια, διαλεκτικὴ δεινότητα· ὑπηρετοῦν ὅμως ἔργα ἐντελῶς ξένα πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Δασκάλου.

Κάτι ὥστόσο στὶς «Νεφέλες» ἀποκαλύπτει μιὰ

σπουδαία πτυχή του Σωκράτη. Κάτι που με ιδιαίτερη φροντίδα παρουσιάζει και καταδικάζει ο κωμωδός. Ἐννοῶ τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ τοῦ φροντιστηρίου καὶ τὸ ἀτημέλητο ντύσιμο. Ἡ ἀτημελησία, δοσμένη ἐδῶ στὴν ὑπερβολή της, φέρνει στὴ μνήμη μας ἓνα πραγματικὸ γεγονός. Τὸ Σωκράτη ντυμένο μὲ τὸν εὐτελεῖ τρίβωνα του, τὸν φιλοσοφικὸ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα τρίβωνα. Δὲν τὸν φορεῖ ὁ Δάσκαλος, ἐπειδὴ ἦταν φτωχὸς καὶ ἀπὸ ἄσημη οἰκογένεια — ὁ πατέρας του ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Λυσίμαχου, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀριστείδου — τὸν φορεῖ γιατί εἶχε ἀνακαλύψει κάποιες ἄλλες ὀμορφιές, ἀνώτερες, ἐσωτερικές, πνευματικές. Μπροστὰ τους ἡ ὀμορφιά τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων ἔχανε τὴν ἀξία της. Ἐνα μήνυμα λοιπὸν συμβόλιζεν ἡ ἀτημελησία, ὁ εὐτελεῖς τρίβων καὶ ἡ ἀσκητικὴ ζωὴ. Ἀλλὰ ὁ Ἀθηναῖος τοῦ πέμπτου αἰῶνα, λάτρης τῆς μορφῆς, αὐτὸς πού ἀπὸ τὰ χέρια του βγῆκεν ἡ Ἀκρόπολις μὲ τὰ ἀριστουργήματα τοῦ Φειδία καὶ τῶν ἄλλων, ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ συλλάβῃ ὅτι ὑπάρχουν ἄλλα πράγματα μὲ περισσότερη ὀμορφιά καὶ σημασία· πράγματα πού ἀξίζαν μεγαλύτερη προσοχὴ καὶ ἀγάπη. Ὁ πιὸ μέγας, ἀλήθεια, ἀγώνας γιὰ τὸ Σωκράτη καὶ ὕστερα γιὰ τὸν Πλάτωνα ἦταν ἀκριβῶς νὰ ἀποκαλύψουν στὸν ἄνθρωπο τὸ ἐσωτερικὸ κάλλος, τὸ κάλλος τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ ὁποῖο πηγάζουν ὅλα τὰ ἄλλα.

Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτη ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν οἱ πρῶτοι σωκρατικοὶ διάλογοι τῶν μαθητῶν του, τοῦ Αἰσχίνου καὶ τοῦ Ἀντισθένη, ἴσως καὶ οἱ πρῶτοι σωκρατικοὶ διάλογοι τοῦ Πλάτωνος. Γρήγορα μετὰ τὸ θάνατό του κυκλοφόρησε ἡ περίφημη πλατωνικὴ «Ἀπολογία Σωκράτους», πού ἔγινε ἀφετηρία νὰ ἀναπτυχθῇ ἓνα νέο λογοτεχνικὸ

είδος, οί «ἀπολογίες» τοῦ Σωκράτη, τὸ ὁποῖο διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Ὁχι πολὺ μετὰ τὴν πλατωνικὴν «Ἀπολογία» κυκλοφόρησε καὶ ἡ πρώτη «κατηγορία Σωκράτους», πού καὶ αὐτὴ ἔγινε ἀφετηρία γιὰ ἀντίστοιχο λογοτεχνικὸ εἶδος. Ὑπῆρξε τὸ κύριο θεμέλιο γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἐχθρικής παράδοσης ἐναντίον τοῦ Σωκράτη, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται καὶ στοὺς ἐπικουρείους καὶ διατηρεῖται καὶ αὐτὴ ὡς τὸν Πορφύριο (3ος μ.Χ. αἰ.) καὶ τὸ Λιβάνιο (4ος μ.Χ. αἰ.), ὡς τὸ τέλος δηλαδὴ τῆς ἀρχαιότητος⁽¹¹⁾. Συγγραφέας τῆς πρώτης κατηγορίας ὁ Πολυκράτης⁽¹²⁾, ἓνας φανατικὸς ριζοσπαστικὸς δημοκρατικὸς, ὁ ὁποῖος μὲ εὐγλωττία καὶ ἐμπάθεια ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Σωκράτης ἔπρεπε νὰ πεθάνη, γιὰτὶ ὑπονόμευε τὴ δημοκρατία, διέλυσε τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως, ἦταν σοφιστὴς, διέφθειρε τοὺς νέους κ.τ.λ.

Ὑποστηρίζει δηλαδὴ, ὅλο τὸ περιεχόμενον τῆς κατηγορίας τοῦ Ἄνουτου⁽¹³⁾ μὲ ὅσα ἐπιχειρήματα τοῦ παρέχει ἡ εὐγλωττία καὶ τὸ πάθος του κατὰ τοῦ Σωκράτη. Τὸ κείμενον κυκλοφόρησε λίγο μετὰ τὸ 395. Καὶ ὁ Ξενοφῶν, ὅταν ἔγραφε τὴν «Ἀπολογία» καὶ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» του, καὶ ὁ Πλάτων, ὅταν ἔγραφε τὸν «Μένωνα», τὸν «Γοργία» καὶ τὸ «Συμπόσιον» ἐγνώριζαν τὸ ἔργο τοῦτο καὶ τὸ ἀντέκρουσαν ἔμμεσα, χωρὶς νὰ ἀναφέρουν τὸ συγγραφέα του⁽¹⁴⁾. Ὅπως σωστὰ παρα-

11. Γιὰ τοὺς ἐπικουρείους, βλέπε Κικέρων, Brutus, 85. Γιὰ τὸν Πορφύριο, βλέπε: Ἐκ τῆς Φιλοσόφου Ἱστορίας, Nauck 8 καὶ 9.

12. Διογένης Λαέρτιος, II, 38.

13. Γιὰ τοῦτο καὶ θεωρήθηκε συγγραφέας τοῦ λόγου πού ὁ Ἄνουτος ἀπήγγειλε κατὰ τὴ δίκη τοῦ Σωκράτη. (Διογ. Λαέρτ. δπ. παρ.).

14. Βλέπε π.χ. στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ «Μένωνος» τὸ διάλογον τοῦ Σωκράτη μὲ τὸν Ἄνουτο καὶ στὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Ξενοφ. I, 2, 9 - 64.

τηρεί ὁ Humbert J. (¹⁵), συνωμοσία σιωπῆς ἐκράτησαν οἱ σωκρατικοὶ ἀπέναντι τοῦ Πολυκράτη.

Ἄν σωζόταν ἡ «Κατηγορία Σωκράτους» τοῦ Πολυκράτη, θὰ ἦταν πολύτιμη πηγή γιὰ τὴν καλύτερη γνωριμία τοῦ Σωκράτη. Θὰ βλέπαμε πῶς οἱ σύγχρονοὶ του ἐπικριτὲς εἶδαν τὸ Δάσκαλο, καὶ ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς μαρτυρίας τους μὲ τὰ κείμενα τῶν θαυμαστῶν καὶ μαθητῶν θὰ ὀδηγοῦσεν ἀσφαλῶς σὲ καλύτερη προσέγγιση καὶ ἀποτίμηση τοῦ πραγματικοῦ Σωκράτη (¹⁶). Γεγονὸς μένει πάντα ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Πολυκράτη δὲν ἔδωσε λαβὴ μόνον σὲ συγγραφὴ νέων «Κατηγοριῶν Σωκράτους», ἀλλὰ ἐκίνησε καὶ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ σὲ συγγραφὴ πολλῶν «Ἀπολογιῶν Σωκράτους».

***

Θὰ πᾶμε τώρα στὶς πηγές ποὺ μᾶς δίνουν θετικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Δασκάλου, τὸν Πλάτωνα κυρίως, τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Πηγὴ ἀποτελοῦν καὶ ὅλοι οἱ σωκρατικοί, (κυνικοί, μεγαρικοί, κυρηναῖκοί, οἱ ὀπαδοὶ τῆς σχολῆς τῆς Ἡλίδος καὶ τῆς σχολῆς τῆς Ἐρέτριας, ἀκόμη καὶ οἱ σκεπτικοί) (¹⁷).

Δὲ θὰ σταματήσωμε ὅμως σ' αὐτούς. Πρῶτα γιὰτὶ ὅσα συγκεκριμένα ἱστορικὰ στοιχεῖα παρέχουν

15. Polycratès, l' accusateur de Socrate et le Gorgias, Paris, 1930, σ. 6, 11.

16. Ὁ Chroust Anton - Harman στὸ ἔργο του: Socrates, man and myth, London 1957, σ. 65 - 99, μετὰ ἐξονυχιστικὴ διερεύνηση διατυπώνει τὶς κύριες γραμμὲς ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε καὶ θὰ ἀνέπτυσσε ὁ λίβελος τοῦ Πολυκράτη.

17. Ἐλάχιστα ψιχία σώζονται ἀπὸ τὰ ἔργα των. Βλέπε σχετικὰ Al. Lessky, Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑλλην. Λογοτεχνίας (Ἑλλην. μετάφραση) σ. 700 - 703. Ὁ Lessky (σ. 692) σημειώνει: «ἀνοιχτὸ ἀκόμα σὲ μεγάλο μέρος αἴτημα τῆς σωκρατικῆς ἐρευνας ἀποτελεῖ ἡ κριτικὴ κατάταξη καὶ ταξινόμηση τῶν λειψάνων τῶν σωκρατικῶν συγγραφέων».

τὰ γνωρίζομε καὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς πρώτους. Ἐπειτα γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς σωκρατικῆς ρίζας ποὺ ὑπάρχει στὸ ἔργο τους, προϋποθέτει ἀνάλυση τῆς διδασκαλίας τους καὶ αὐτὸ δὲ μᾶς ἐπήγαγε πολὺ μακριά. Ἄς σημειωθῇ ὅτι κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν σωκρατικῶν τούτων σχολῶν εἶναι ἡ προσήλωσή τους στὸ πρακτικὸ μέρος τῆς ζωῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας, στήν ἠθική. Μερικοὶ μάλιστα, ὅπως οἱ κυνικοί, οἱ τῆς Ἡλίδος καὶ οἱ σκεπτικοί, φτάνουν ὡς τὴν ἀποκήρυξιν τῆς θεωρίας, γιὰ ἄλλους ἢ καθε σχολῆ λόγους. Σὲ ὅλα αὐτὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνεύρωμε τὴν ἀρχικὴ ὥθησιν ἀπὸ τὸ σωκρατικὸ πνεῦμα, ἀπὸ τὸν Σωκράτη. Ἀλλὰ τὴν στάσιν τοῦ Δασκάλου καθαρότερα μᾶς τὴν δίνουν οἱ τρεῖς πρώτες καὶ κύριες πηγές.

Ὡς πρὸς αὐτοὺς τοὺς τρεῖς, καὶ κυρίως τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα, ἐπειδὴ ἀπὸ δικᾶ τους ἔργα θὰ ἀντληθῶν ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν γιὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτη — θὰ φανῇ λοιπὸν ἡ ἔκτασις τῆς προσφορᾶς τους — θὰ ἀρκεστοῦμε ἐδῶ νὰ χαρακτηρίσωμε τὴν ποιότητα τῆς μαρτυρίας τους.

Ἐγινε πιά γενικὰ παραδεκτὸ στίς ἡμέρας μας ὅτι σπουδαιότατη πηγὴ γιὰ τὸ Σωκράτη εἶναι ὁ Πλάτων⁽¹⁸⁾. Οἱ σπουδαιότεροι λόγοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: Ὀλόκληρη δεκαετία περίπου (408 - 399) ὁ Πλάτων στάθηκε ὁ ἀγαπημένος μαθητὴς τοῦ Δασκάλου. Εἶχε τὰ μέσα νὰ γνωρίσῃ καλὰ καὶ τὴν προηγούμενην ζωὴν καὶ δράσιν τοῦ Σωκράτη· πολλὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του, ὁ ἐξάδελφος τῆς μητέρας του Κριτίας καὶ ὁ ἀδελφός τῆς Χαρμίδης, ποὺ ἐγνώριζαν τὸ Δάσκαλο ἀπὸ νέο,

18. Ἡ σκωτικὴ Σχολὴ τῶν Burnet καὶ Taylor ὑποστήριξε μὲ ἀπαράδεκτη ἀκρότητα τὴν θέσιν ταύτην· δέχεται ὅτι ὁ Σωκράτης τῶν Πλατωνικῶν διαλόγων συμπέπει ἀπόλυτα μὲ τὸν ἱστορικὸν Σωκράτη. Διερωτᾶται τότε κανεὶς τί μένει γιὰ τὸν Πλάτωνα.

καὶ οἱ μεγαλύτεροι ἀδελφοί του, ὁ Ἀδείμαντος καὶ ὁ Γλαύκων, πού καὶ αὐτοὶ τὸν παρακολουθοῦσαν, θὰ τὸν βοήθησαν ἀσφαλῶς στὸ ἔργο αὐτό. Ἀλλὰ ὁ Πλάτων δὲν περιορίστηκε μόνο σ' αὐτούς. Ὁλος ὁ σωκρατικὸς κύκλος τοῦ ἦταν γνωστός. Ἐνδείξεις τῶν ἔργων του φανερώνουν ὅτι δὲν ἐσταμάτησε ποτὲ νὰ πλουτίζει τὸ πληροφοριακό του γιὰ τὸ Δάσκαλο ὑλικό¹⁹). Γιὰ τοῦτο οἱ πληροφορίες του καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Σωκράτη εἶναι κατὰ κανόνα ἀκριβεῖς. Τρίτος καὶ σπουδαιότερος, νομίζω, λόγος εἶναι ὅτι ὁ Πλάτων ὑπέστη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὴ γοητεία πού ἀσκοῦσεν ὁ Δάσκαλος· ὄχι στηγμιαία, ὅπως συνέβαινε μὲ ἄλλους, ἀλλὰ μόνιμη· γοητεία πού δὲν τὸν τρόμαζεν, ὅπως ἄλλους, τὸν Ἀλκιβιάδη π.χ., ἀλλὰ τὸν τραβοῦσε πρὸς τὸ Δάσκαλο. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ὁ γοητευμένος μαθητὴς ἦταν καὶ ὁ ἴδιος φιλόσοφος· συνέλαβε λοιπὸν τὸ βάθος τοῦ σωκρατικοῦ λόγου καὶ αὐτὸ τὸν ἐγοήτευσε, τούδωσε φτερὰ γιὰ τὴ δική του πορεία. Ἔτσι ὡς φιλόσοφος ἦταν σὲ θέση, καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον, νὰ κατανοήσῃ τὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη καὶ νὰ αἰστανθῆ τὴν ἀνάγκη νὰ τὴ διατυπώσῃ. Καὶ τὸ ἔκαμε πραγματικὰ τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Πλάτων. Ὁχι βέβαια ὡς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ ὡς Πλάτων, ὡς δημιουργικὸς νοῦς καὶ τεχνίτης τοῦ λόγου. Τὸ ἔκαμε μὲ τοὺς διαλόγους του καὶ μάλιστα μὲ τοὺς διαλόγους τῆς πρώτης συγγραφικῆς περιόδου του, πού γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὀνομάζονται σωκρατικοί. Μᾶς δίνουν οἱ διάλογοι αὐτοὶ τὴ ζωηρὴ ἐντύπωση ὅτι ἔναυλες εἶναι ἀκόμη στὸν Πλάτωνα ἡ φωνὴ καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη. Ζωηρὴ ἡ εἰκόνα του καὶ τὸν οἰστρηλατεῖ νὰ παρουσιάσῃ στὸν κόσμον πού τὸν ἀδίκησε τὸ μεγάλο Δάσκαλο. Στὴν ὁμάδα τῶν σωκρατικῶν δια-

19. Πολιτεία 327α κέ. Θεαίτητος 142c κέ. Τὸ Θεαίτητο τὸν ἔγραψε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο ταξίδι του στὶς Συρακοῦσες (361 π.Χ.).

λόγων ἀνήκουν: ἡ Ἀπολογία, ὁ Κρίτων, ὁ Εὐθύφρων, ὁ Πρωταγόρας, ὁ Ἴων, ὁ Λάχης, ὁ Χαρμίδης, τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Πολιτείας, ὁ Γοργίας, οἱ δύο Ἴππίαι (μείζων (20) καὶ ἐλάσσων), ἴσως καὶ ὁ Λύσις.

Δὲ λείπει βέβαια ὁ Σωκράτης ἀπὸ τὰ ἔργα καὶ τῶν ἄλλων συγγραφικῶν περιόδων τοῦ Πλάτωνος, τὰ ἔργα τῆς ὀριμότητος καὶ τὰ ἔργα τῆς προχωρημένης ἡλικίας. Ὁ Σωκράτης ὁμως τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι πρόσωπο ὅλο καὶ περισσότερο ἐξιδανικευμένο· συμβολίζει καὶ ἐκφράζει κυρίως φιλοσοφικὲς ἀπόψεις καὶ ἀνάγκες τῆς πορείας τοῦ πλατωνικοῦ στοχασμοῦ.

Κάποια ἐξιδανίκευση, κάποιος μεταπλασμός δὲ λείπει ἐντελῶς οὔτε ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα· ἀλλὰ σ' αὐτὰ εἴμαστε πολὺ κοντὰ στὸν πραγματικὸ Σωκράτη(21). Τὸ κριτικὰ γυμνασμένο μάτι μπορεῖ ἐδῶ νὰ ξεχωρίζη τὸ σωκρατικὸ ἀπὸ τὸ πλατωνικό. Τὸ ἔργο τοῦτο, ὅσο

20. Ἔχει πολὺ καὶ πολλὰς φορές ἀμφισβητηθῆ ἡ γνησιότητά του. Ἡ περίοδος τῶν σωκρατικῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος κλείνει, φαίνεται, μὲ τὸ «Γοργία», πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο μεγάλο ταξίδι τοῦ Πλάτωνος, δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὸ 390 π.Χ.

21. Παραθέτω τὸ ἀκόλουθο πολὺ ἐνδιαφέρον χωρίο τοῦ L. Robin (*La pensée grecque*, σ. 186) σχετικὸ μὲ τὴ συμβολικὴ ἐξιδανίκευση τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. «Ἡ ἐξιδανίκευση λέγει, οἰκοδομεῖται ἀπάνω στὸ θέμα τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴν ἐξωτερικὴ μορφή καὶ τὸ βάθος τῆς ἀληθινῆς φύσης. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ἐξηγεῖ τὴν «ἀτοπία» γιὰ τὴν ὁποία τόσο συχνὰ μιᾶ ὁ Πλάτων, τὴν ἀπογοητευτικὴ ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖ ὁ Σωκράτης σὲ ὄσους τὸν πλησιάζουν. Ἐξωτερικὰ εἶναι ὁ Σωκράτης ὅ,τι καὶ ὁ κοινὸς ἄνθρωπος· ἐσωτερικὰ ὁμως ζῆ ἐντονη ζωὴ· ἀκούοντας τὸ δαιμόνιο φτάνει σὲ ἐκστάσεις· φορὰ εὐτελεῖ τρίβωνα (Πλατ. Συμπόσιο, 174c, 175a, 220c-d)· εἶναι ἐγκρατής, ἀλλὰ καὶ ἀκατανίκητος πότης. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ χωρὶς ἀμφιβολία ἀνήκουν στὸν πραγματικὸ Σωκράτη, ἀλλὰ τοῦ δίνουν μεγαλύτερη ἐκφραστικὴ ζωηρότητα. Στὸ σύνολο αὐτὸς ὁ Σωκράτης (ὁ ἐξιδανικευμένος) ἐκφράζει τὴν ἰδέα τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὴ φιλοσοφία, τὴν ψυχὴ, τὸν ἔρωτα». Δὲ θὰ μῶ στίς λεπτομέρειες τοῦ χωρίου· θὰ ἐσημειώνω μόνο ὅτι κύριο νεῦρο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ πραγματικοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ παραπάνω ἀντίθεση, ποὺ αὐτὴν ἐπιχειρεῖ πάντα νὰ ἀποκαλύψη.

προχωρούμε στὴ σειρά τῶν ἄλλων ἔργων, γίνεται πολὺ δύσκολο, ὅταν δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο.

Ὅπως κι ἂν εἶναι, ἄς μὴν ξεχνοῦμε στὴν περίπτωση τοῦ Πλάτωνος ὅτι ἓνας μέγας φιλόσοφος παρουσιάζει μὲ τὸν τρόπο τοῦ ἓναν ἄλλο μέγας φιλόσοφο, τὸ Δάσκαλο καὶ ἐμπνευστή του. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ εἶμαστε βέβαιοι ὅτι μᾶς δίνει τὰ οὐσιώδη. Στὴ μεγάλη δυσκολία νὰ ξεχωρίσωμε μέσα στὸ ἔργο του τὰ καθαρῶς σωκρατικά, πολύτιμα βοηθοῦν καὶ οἱ ἄλλοι, προπάντων ὁ Ξενοφῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ σωκρατικοί. Τὸν Ξενοφῶντα θεωροῦσαν παλαιότερα ὡς τὴ σπουδαιότερη, ἢ τὴ μόνη πηγὴ γιὰ τὸ Σωκράτη. Πίστευαν ὅτι ὁ Σωκράτης τοῦ ἦταν πιὸ κοντὰ στὸν πραγματικό. Ὑπῆρξεν, ἀλήθεια, καὶ ὁ Ξενοφῶν ἀκροατὴς τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ ἀφιέρωσε ἄρκετὰ ἔργα: τὰ Ἀπομνημονεύματα, τὸ Συμπόσιο, τὴν Ἀπολογία⁽²²⁾, τὸν Οἰκονομικό. Ἡ νεώτερη ὅμως κριτικὴ διερεύνηση δὲν ἐδικαίωσε τὴν κρίση τῶν παλαιότερων. Στήριγμα τῆς νεώτερης κριτικῆς τὰ ἐξῆς περιστατικὰ καὶ στοιχεῖα: Ὁ Ξενοφῶν δὲν ὑπῆρξε πραγματικὸ μέλος τοῦ σωκρατικοῦ κύκλου. Ἐφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ 401 — δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταδίκη τοῦ Σωκράτη (399) — καὶ δὲ γύρισε ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἀσία, παρὰ μόνο γιὰ πολὺ λίγο, μερικὸς μῆνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη. Ἐμεινε τριάντα χρόνια μακριὰ ἢ ἐξόριστος, μὲ κύριο τόπο τῆς διαμονῆς του τὴ Σπάρτη, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν ἐπικράτεια τῆς Σπάρτης. Τοῦτα σημαίνουν ὅτι οὔτε τὰ μέσα, οὔτε τὴν εὐκολία τοῦ Πλάτωνος εἶχε γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ

22. Ἡ γνησιότητά της ἔχει ἀμφισβητηθῆ. Καὶ ἡ ἀμφισβολία γιὰ τὴ γνησιότητά της δὲ σταμάτησε ἀκόμη. Ὁ Gignon (Xenoph. Apol. des Sokr., Mus. Helv. 3, 1946, 210) δέχεται τὴ γνησιότητά της. Βλέπε καὶ Ritter C., Sokrates, σ. 16 κέ.

τὴν ἐξακρίβωση τοῦ πληροφοριακοῦ ὑλικοῦ του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν παλαιῶν προσωπικῶν ἀντιλήψεών του. Γι' αὐτὸ ἀκόμη καὶ οἱ βιογραφικὲς του πληροφορίες γιὰ τὸ Σωκράτη τὸν θέτουν σὲ κατώτερη μοίρα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Μέσα στὰ τριάντα χρόνια τῆς ἐξορίας του, πολὺ πιθανὸν στὴ δεκαετία 370 - 360 π.Χ., ἔγραψε ὁ Ξενοφῶν καὶ ἄλλα σωκρατικά του ἔργα καὶ τὰ «Ἀπομνημονεύματά» του. Τὰ τελευταῖα παρέχουν σοβαρὲς ἐνδείξεις ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ τὰ δοῦμε ὡς σύνθεση ἑρανισμάτων ἀντλημένων ἀπὸ πολλοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους καὶ ἀπὸ διαλόγους τοῦ Αἰσχίνη καὶ ἄλλων σωκρατικῶν, ἰδιαίτερα κυνικῶν⁽²³⁾.

Ὁ Chroust⁽²⁴⁾, ἐξετάζει μὲ κριτικὸ πνεῦμα τὶς δύο «ἀπολογίες» τοῦ Ξενοφῶντος, (ἐννοεῖ τὴν Ἀπολογία καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματα), καὶ δέχεται ὅτι «μὲ κανέναν τρόπο δὲν εἶναι δυνατὸ ἢ σωκρατικὴ παράδοση τοῦ Ξενοφῶντος νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ μόνη ἢ ἀκόμη ἢ πρώτη, ἢ ἴσως ἢ περισσότερο ἐνδιαφέρουσα σωκρατικὴ παράδοση. Μπορεῖ, λέγει, νὰ περιέχῃ ἕνα πυρήνα ἱστορικῆς ἀλήθειας, γύρω στὸν ὁποῖον ὅμως ὁ Ξενοφῶν ὕφανε πολὺπλοκο φανταστικὸ ὑλικό.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ παραπάνω οἱ ἀμφιβολίες μας γιὰ τὴν ποιότητα τῆς μαρτυρίας τοῦ Ξενοφῶντος ἐνισχύονται, ὅταν ἐξετάσωμε τί εἶδους Σωκράτη μᾶς δίνει ὁ Ξενοφῶν. Δὲν εἶναι, λέγουν συχνά, ἐξιδανικευμένος ὁ Σωκράτης του, εἶναι πιὸ κοντὰ στὰ ἀνθρώπινα μέτρα. Εἶναι ὅμως, φαίνεται, ραμμένος ἀπάνω στὰ μέτρα τοῦ Ξενοφῶντος, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος ὅπως καὶ μὲ τὴν «Κύρου Παιδεία», παρουσιάζει

23. Chroust ὁπ. παρ. σ. 2. Ὁ ἴδιος (σ. 16) δέχεται ὅτι τὴν Ἀπολογία καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματα τὰ ἔγραψεν ὁ Ξενοφῶν ἀπὸ τὸ 393 - 390.

24. Ὅπ. παρ. σ. 16.

τις δικές του κυρίως απόψεις για τὰ ἀνθρώπινα. Ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν μιὰ ἄλλη ἐξιδανίκευση τοῦ πραγματικοῦ Σωκράτη ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τώρα τοῦ Ξενοφῶντος; ⁽²⁵⁾.

«Τὰ Ἀπομνημονεύματα», λέγει ὁ Léon Robin ⁽²⁶⁾, εἶναι τὸ ἀντίστοιχο τῆς «Κύρου Παιδείας», καὶ θὰ ἦταν στὸν ἴδιο βαθμὸ χιμαιρικὸ νὰ ζητήσωμε σ' αὐτὰ τὸν πραγματικὸ Σωκράτη, ὅπως ἂν ζητούσαμε στὴν «Κύρου Παιδεία», τὸν πραγματικὸ Κύρο». Φανταστικὸς εἶναι καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ «Οἰκονομικοῦ» καὶ τοῦ «Συμποσίου» τοῦ Ξενοφῶντος.

Ἄν δεχτοῦμε τὸ Σωκράτη τοῦ Ξενοφῶντος ὡς πῶς πραγματικὸ, αὐτὸ τὸν κοινό, θὰ λέγαμε, τύπο συνετοῦ, λογικευόμενου καὶ γεμάτου χρησιμοθηρικὸ πνεῦμα ἀνθρώπου, γίνεται ἀκατανόητο πῶς ἓνας τέτοιος ἄνθρωπος ἄσκησε τόσο βαθιὰ ἐπίδραση στὴν πορεία τοῦ πνεύματος, γιατί θεωρεῖται πατέρας τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, γιατί προκάλεσε τόσον ἐνθουσιασμὸ καὶ τόσην ἐχθρότητα. Μὲ τὸ Σωκράτη τοῦ Πλάτωνος ὅλα αὐτὰ γίνονται εὐνόητα.

Ὡστόσο ὁ Ξενοφῶν δὲν παύει νὰ εἶναι πολύτιμη πηγή γιὰ τὸ Σωκράτη. Σωστὰ ὁ L. Brunschvicg χαρακτηρίζει τὰ «Ἀπομνημονεύματα» «ὡς κανονικὴ ληξιαρχικὴ πράξις στὸ Δυτικὸ κόσμον γιὰ τὴ γέννηση τῆς συνείδησης... μὲ τὴν πρόσκληση πρὸς αὐτογνωσία ποὺ σημάδεψε μὲ ἀφθαρτὴ σφραγίδα τὴν πορεία τοῦ πολιτισμοῦ μας» ⁽²⁷⁾. Γιὰ τοὺς λόγους ὅμως ποὺ ἀναφέραμε ἔχει γενικὰ καὶ ἀπὸ ἀρκετὸν καιρὸ παραμεριστῆ

25. Chroust, ὁπ. παρ. σ. 4 κέ.

26. Pensée grecque, σ. 187. Βλέπε τοῦ ἴδιου: α) σχετικὴ μελέτη στὸ Année philosophique, XXI, 1910 σ. 1-47. β) τὴν ἐκδ. τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος (τῶν Belles Lettres), σ. CXII κέ. Βλέπε καὶ Ritter C., Sokrates σ. 14 κέ.

27. Le progrès de la conscience, σ. 4.

ἡ ἰδέα ὅτι ὁ Ξενοφῶν εἶναι ὁ μόνος ἀξιόπιστος πληροφοριοδότης μας γιὰ τὸ Σωκράτη⁽²⁸⁾. Θὰ τὸν πλησιάζουμε λοιπὸν μὲ ὅλη τὴν προσοχὴ πού ἀπαιτοῦν οἱ παραπάνω κριτικὲς διαπιστώσεις.

Ἄς προσθέσωμε ἐδῶ ὅτι καὶ οἱ σωκρατικὲς ἐπιστολές, ἔργο, ὅπως συμπεραίνει ὁ Συκουτρῆς⁽²⁹⁾, τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα, ἀνήκουν στὰ λαϊκὰ φιλοσοφήματα τῶν κυνικῶν, ἀλλὰ ἀκολουθοῦν κυρίως τὴ σωκρατικὴ παράδοση τοῦ Ξενοφῶντος. Εἶναι καὶ αὐτὲς χρήσιμη πηγή.

Σὲ ἀνάλογη ἀμηχανία μᾶς ρίχνει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη⁽³⁰⁾. Ἐμμεσα γνόρισε τὸ Δάσκαλο ὁ Ἀριστοτέλης. Ὄταν ἦρθε στὴν Ἀθήνα εἶχαν περάσει τριάντα δύο χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του. Ὁ στενός του ὅμως δεσμὸς μὲ τὸν Πλάτωνα — ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ ἀγαπημένους τροφίμους τῆς Ἀκαδημίας — καὶ ἡ γνωριμία του μὲ ἄλλους ἐπιζῶντες τοῦ σωκρατικοῦ κύκλου τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ γνωρίσῃ ἀλλὰ καὶ νὰ σχηματίσῃ γνώμη γιὰ τὸ Σωκράτη. Φανερός εἶναι μέσα στὰ ἔργα του ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸ Δάσκαλο. Ἡ συγκεκριμένη κρίση πού διατυπώνει γιὰ τὸ Σωκράτη, λιγόλογη καὶ περιεκτικὴ, ἐντάσσεται κατὰ τὴ συνήθεια τοῦ Σταγειρίτη, στὸ σχῆμα τῶν δικῶν του φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων. Βλέπει τὸ Σωκράτη μέσα στὴν πορεία πού φέρνει ἀπὸ τὴν ἔννοια πρὸς τὴν πλατωνικὴ

28. Γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Ξενοφῶντος ὡς πηγῆς γιὰ τὸ Σωκράτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ L. Robin πού ἀναφέραμε, βλέπε καί: α) Gigon O., Sokrates, (διατυπώνει ἀπόψεις ὅμοιες μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Robin). β) Lessky Al., Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, (Ἑλλην. μετάφραση) σ. 689 κέ. ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

29. Die briefe des Sokrates und der Sokratiker, Paderborn, 1933, σ. 121.

30. Οὐσιαστικὰ ἀχρηστὴ τὴ χαρακτηρίζει μὲ δόση ὑπερβολῆς ὁ Chroust, ὅπ. παρ. σ. 1. Βλέπε τοῦ ἴδιου καί: Sokrates in the light of Aristotel's testimony στὸ The new scholasticism 26, No 3, (1952), σ. 327 - 365.

ιδέα και έπειτα στην άναίρεση τής πλατωνικῆς ιδέας από τόν ίδιο, τήν επάνοδο στην έννοια και τή νέα από τόν ίδιο πάλι θεμελίωσή της. 'Ο Σωκράτης, λέγει, εξέταζε τις ήθικες άρετές και πρώτος άναζητούσε τόν καθολικό όρισμό τους. « Έκεϊνος δέ (ό Σωκράτης), συνεχίζει, εύλόγως έζήτει τὸ τί έστιν⁽³¹⁾. Συλλογίζεσθαι γάρ έζήτει, αρχή δέ τῶν συλλογισμῶν τὸ τί έστιν».

Ἡ άναζήτηση τοῦ «τί έστιν», τής οὔσιας δηλαδή, και τοῦ όρισμοῦ της είναι, ως γνωστό, τὸ βασικό έρώτημα και πρόβλημα και τής άριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Συνοψίζοντας τήν κρίση του ό 'Αριστοτέλης προσθέτει: «δύο γάρ έστιν ἅ τις ἂν άποδοίη Σωκράτει δικαίως, τούς τ' έπακτικούς λόγους και τὸ όρίζεσθαι καθόλου· ταῦτα γάρ έστιν ἄμφω περι αρχήν έπιστήμης».

Μέ άλλα λόγια δύο σπουδαία πράγματα άναγνωρίζει ό 'Αριστοτέλης στο Σωκράτη: ότι είναι ό θεμελιωτής τής ήθικῆς φιλοσοφίας, γιατί πρώτος δούλεψε τὸ θέμα του μέ σωστή έπιστημονική μέθοδο· και ότι μάς έδωσε δύο σπουδαία μεθοδικά μέ καθολική άξία όπλα, τούς έπαγωγικούς συλλογισμούς και τόν όρισμό. Ἡ συνέχεια τοῦ χωρίου δείχνει καθαρά τὸ πλαίσιο μέσα στο όποιο έντάσσεται ό Σωκράτης. «'Αλλ' ό μέν Σωκράτης, προσθέτει, τὰ καθόλου οὐ χωριστὰ έποίει· οί δέ (ό Πλάτων και οί όπαδοί του) έχώρισαν, και τὰ τοιαῦτα τῶν όντων ιδέας προσηγόρευσαν»⁽³²⁾.

“Όσο και ἂν είναι πολύτιμες οί κρίσεις αυτές τοῦ

31. Και κατά τόν Ξενοφῶντα ('Απομν. 1, 1, 16. 4, 6, 1) ό Σωκράτης ζητούσε διαρκῶς τὸ «τί έκαστον εἴη».

32. Μετά τὰ Φυσικά, Μ, 4, 1078b, 17 - 32. Βλέπε και: Α, 6, 987b, 1 - 6, 9, 87b, 31 κέ., Μ, 9, 1036b, 1 κέ., όπου ό έλεγχος τῶν πλατωνικῶν ιδεῶν. Βλέπε και: περι ζῶν μορίων, Α, 1, 642a, 28 κέ. «'Επί Σωκράτους δέ τοῦτο μέν (τὸ όρίζεσθαι) ηδξήθη, — προηγήθησαν

Ἄριστοτέλη, γιατί κρίνουν σωστά τὴν ἐπιστημονικὴν προσφορὰ τοῦ Σωκράτη, δὲ μᾶς ἱκανοποιοῦν, ὅταν σκεφτοῦμε τὴ μεγάλη προσωπικότητα τοῦ Δασκάλου καὶ τὴν ἀποφασιστικὴν τῆς ἐπίδραση. Δίκαια ἀναρωτιόμαστε πάλι ἂν αὐτὸ ἦταν ὁ Σωκράτης. Ταιριάζει νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ πάλι τὸν Πλάτωνα — αὐτὸς βλέπει ὀλόκληρο τὸ Δάσκαλο — καὶ μάλιστα τοὺς σωκρατικούς του διαλόγους. Σὲ ὅλους σχεδὸν οἱ συζητητὲς δὲν καταλήγουν σὲ καθολικὸ ὄρισμό τοῦ θέματος πού τοὺς ἀπασχολεῖ. Ὁ διάλογος σταματᾷ, ὅταν φανῆ ὅτι ἀνοίχτηκαν ὀρίζοντες, ὅτι ρίχτηκεν ἓνα φῶς πού δείχνει στὸν ἄλλο, στὸν κάθε ἄλλο, τὴ σωστὴ πορεία καὶ τοὺς προβληματισμούς. Ὁ δρόμος καὶ ἡ πορεία ἀποκαλύφτηκαν ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ἰδεῶν πού ὡς τώρα δέχονταν οἱ συζητητὲς. Καὶ καλεῖται τώρα ὁ καθένας νὰ συνεχίσῃ ἀκάματος αὐτὴ τὴν πορεία πού τὴ φωτίζει τὸ φῶς τῆς ἀλήθειας. Τοῦτα δῶ μᾶς ἀποκαλύπτουν, νομίζω, τὸ μυστικὸ κλειδί τῆς προσωπικότητας τοῦ Σωκράτη.

Λεῖπει λοιπὸν ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ Ἄριστοτέλη, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ ποῦμε, τὸ οὐσιαστικότερο γνῶρισμα τοῦ σωκρατικοῦ ἔργου. Βλέπει τὸ Σωκράτη στενὰ καὶ ἔτσι τὸν παραμορφώνει. Ὅσο καὶ ἂν τὰ ὄπλα του εἶναι μεθοδικὰ καὶ ἐπιστημονικά, ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι ἓνας συστηματικὸς ἠθικὸς φιλόσοφος. Τὸν βλέπομε σωστά, ἂν τὸν δοῦμε ὡς μεγάλο δάσκαλο πού κύρια ἀποστολὴ του θεωρεῖ νὰ ἐλέγχει καὶ νὰ πλάθῃ ἀνθρώπους, ὄχι ἰδέες. Δὲν εἶναι κήρυκας ἰδεῶν, μεθόδων, ἀλλὰ ἐλεγκτὴς ἀνθρώπων, ἐλεγκτὴς τοῦ ἀνθρώπου.

Μόνιμη ἐπιδίωξις τοῦ Σωκράτη εἶναι, ὅπως ἔχο-

οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Δημόκριτος — τὸ δὲ ζητεῖν τὰ περὶ φύσεως ἔληξε, πρὸς δὲ τὴν χρῆσιμον ἀρετὴν καὶ τὴν πολιτικὴν ἀπέκλιναν οἱ φιλοσοφούντες».

με πεί, νὰ βοηθήσῃ τὰ πρόσωπα πού ἐλέγχει νὰ ἀποκτήσουν συνείδηση ὅτι ἀγνοοῦν τὸν ἑαυτό τους, νὰ ἀναζητήσουν νὰ μάθουν τί εἶναι καὶ ἔτσι νὰ ἀναμορφωθοῦν. Τοῦτο τὸ ἔργο κάνει τὸ Σωκράτη ἀθάνατο καὶ πάντα ἐπίκαιρο. Ὅχι οἱ μεθοδολογικὲς του ἐπιτεύξεις. Ἄν, λέγει ὁ H. Maier⁽³³⁾, ὁ Σωκράτης εἶχε πραγματικὰ θεωρήσει ὅτι κύριο ἔργο του ἦταν ἡ προσπάθεια γιὰ διατύπωση ἠθικῶν ὀρισμῶν, τὸ ἀποτέλεσμα δὲ ἦταν ἐξαιρετικὰ φτωχό, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀξιουρήνητο. Ἀνάλογη καὶ οὐσιαστικὰ θεμελιωμένη εἶναι καὶ ἡ στάση τοῦ L. Brunschvicg⁽³⁴⁾, ἀπέναντι στὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἐνα ἄλλο χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλη⁽³⁵⁾ μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκρούεται ἡ τέλεια ταύτιση τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἠθικῆς φρόνησης, τὸ βασικὸ δηλαδὴ αἶτημα τῆς σωκρατικῆς ἠθικῆς, ἔδωσε λαβὴ καὶ σὲ ἄλλους πολλοὺς ὡς σήμερα νὰ κατηγορήσουν τὸ Σωκράτη γιὰ νοησιοκρατικὴ μονομέρεια. Εἶναι φανερό ὅτι καὶ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης κρίνει τὴν ἠθικὴν τοῦ Σωκράτη ὅχι «κατ' ἑαυτήν», ἀλλὰ σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴ δική του ἠθικὴ θεώρηση.

Θὰ δοῦμε στὴν κατάλληλη θέση ὅτι καὶ ἡ κατηγορία γιὰ νοησιοκρατικὴ μονομέρεια δὲν εὐσταθεῖ⁽³⁶⁾.

33. Sokrates Tübingen, 1913, σ. 277.

34. Le progrès de la conscience σ. 8.

35. Ἡθικ. Νικ. Ζ, 13, 1144β 17 κέ. «...ὅτι μὲν γὰρ φρονήσεως ὧστο (Σωκράτης) εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς, ἡμάρτανεν, ὅτι δ' οὐκ ἄνευ φρονήσεως καλῶς ἔλεγεν». Βλέπε καὶ Ἡθ. Εὐδδήμ. Θ, 1 (Η, 13), 1246β 32 - 36.

36. Στὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀφιέρωσε ὁ Deman P. Th. τὸ ἔργο του: Le témoignage d'Aristote sur Socrate, Belles Lettres, Paris, 1942. Μετὰ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή παραθέτει ὅλα τὰ σχετικὰ ἀριστοτελικὰ χωρία. Ἡ κριτικὴ τους ἀνάλυση δείχνει πόσο ὁ Σωκράτης τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ὁ πραγματικὸς Σωκράτης. Στις σ. 136 - 138 παραθέτει σχετικὴ μὲ τὸ εἰδικὸ τοῦτο θέμα βιβλιογραφία.